

KUR'AN VE MANTIK: KUR'AN'DA KANITLI DÜŞÜNMENİN ÖNEMİ VE
ÖRNEKLERİ
*THE QUR'AN AND THE LOGIC: THE IMPORTANCE AND EXAMPLES OF ARGUMENTATIVE
THINKING IN THE QUR'AN*

Prof. Dr. Cafer Sadık YÂRAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Sciences

cafer.yaran@omu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0201-2289

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi (Research Article)
Geliş Tarihi-Received Date : 17.04.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 05.06.2020
Sayfa-Pages : 103 – 118

This article was checked by iThenticate®

Atıf – Citation: YÂRAN, Cafer Sadık, “Kur'an ve Mantık: Kur'an'da Kanıtlı Düşünmenin Önemi ve Örnekleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran / June 2020, ss. 103 – 118.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/1, Haziran – June 2020
ss. 103 – 118

Makale Türü: Araştırma Makalesi

**KUR'AN VE MANTIK: KUR'AN'DA KANITLI DÜŞÜNMENİN ÖNEMİ VE
ÖRNEKLERİ**
*THE QUR'AN AND THE LOGIC: THE IMPORTANCE AND EXAMPLES OF ARGUMENTATIVE
THINKING IN THE QUR'AN*

Prof. Dr. Cafer Sadık YÂRAN

Öz

Mantık ilmi, doğru, tutarlı ve kanıtlı düşünmenin kurallarını inceler ve öğretir. Bu kurallar Aristoteles'ten beri bilinmektedir ve büyük ölçüde evrenseldir. Bununla birlikte, aklını iyi kullanma ve mantıklı bir biçimde düşünmenin yeterince teşvik edilip edilmemesi kültürel bir şeydir. Bu konular ele alınırken kendi geleneğinin içinden örnekler verilip verilmemesi de yazarların tercihine kalmış öznel bir karardır.

Medreselerde okutulan klasikleşmiş Mantık kitaplarımızdan İlahiyat Fakültelerinde okutulan daha yeni ders kitaplarına kadar, (metinde belirtilen birkaç istisna hariç) genellikle Mantık kitaplarında Kur'an'dan örneklere fazla rastlanmamaktadır. Bu konuda yapılmış fazla bir araştırma da bulunmamaktadır. Oysa Kur'an'ın teşvikleri ve örnekleriyle bezenmiş bir Mantık çalışması, Müslüman öğrencinin veya yetişkinin daha fazla ilgisini çekecektir.

Bu çalışmada, Kur'an'ın aklını iyi kullanmaya, tutarlı ve mantıklı bir biçimde düşünme, konuşma ve tartışmaya yönelik teşvikleri üzerinde durulduktan sonra, kıyas ve benzeri çeşitli mantıksal kanıtlama biçimlerine Kur'an'dan örnekler gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Mantık, kanıtlama, kıyas.

Abstract

Logic examines and teaches the rules of true, coherent and argumentative thinking. These rules have been known since Aristotle and are universals to a great extent. However, the sufficient use of reason and encouragement of logical thought are cultural issues. Moreover, whether to give examples from their own traditions or not is a personal decision of authors.

Unfortunately, logical examples taken from the Holy Qur'an have not been included enough in the classical Logic books widely read in the historical madrasahs or contemporary faculties of Islamic theology – apart from a few exceptions mentioned in the text. There is also a scarcity of research regarding the issue. In fact, a Logic study embellished with the incentives and examples of the Qur'an would attract more attention of the students of theology and other Muslims.

For this reason, this article deals firstly with the Quranic encouragements on the use of reason logically; and then gives several examples for various logical argument types taken from the Qur'an.

Keywords: The Holy Qur'an, Logic, argumentation, syllogism

Kur'an ve Mantık konulu bir çalışmada Mantık terimi iki şekilde anlaşılabilir ve dolayısıyla iki tür çalışma yapılabilir. Birincisi, “mantık” terimini, ‘akla uygunluk, tutarlılık’ gibi geniş ve gündelik dildeki anlamıyla dikkate almak ve Kur'an'a onun bu geniş ve gündelik anlamı açısından bakmaktır. Kur'an'a bu açıdan bakılarak yapılmış çalışmalar içinde genel olarak akıl değil de daha spesifik olarak Mantık tabirini çok sıklıkla kullanan bir örnek, “Dinde Mantıklılık” başlıklı çalışmadır (bkz. Atay, 1993). İkincisi ise, mantık terimini, gündelik dildeki geniş anlamında değil, dar ve özel terminolojik anlamıyla, binlerce yıllık bir tarihi olan ilmi bir disiplinin adı olarak dikkate almak ve böylece Kur'an'a mantık açısından bakış denilince Mantık ilminin ana konularını esas almaktır. Mantığın bu dar anlamıyla Kur'an'a bakan çalışmalar söz konusu olduğunda akla gelen az sayıda örneklerin başında İmam Gazali, özellikle de *El-Kıstasü'l-Müstakim* adlı eseri gelir (bkz. Gazali, 2016). Onun Kur'an ve Klasik Mantık ilişkisi üzerine farklı eserlerinde yaptığı çalışmaların derli toplu özeti, “Gazali'ye Göre Kıyasın Kur'an'a Uygulanması” adlı çalışmada görülmektedir (bkz. Çapak, 2006; ayrıca bkz. Çapak, 2005). Gazali ile kıyaslanabilecek derecede olmasa da, Mantık ile ilgili eserinde Kur'an ayetlerine sık atıfta bulunan alimlerden biri de İbn Hazm'dır (bkz. Bkz. İbn Hazm, 2018: 336-440).

Bizi bu çalışmada ilgilendiren daha ziyade ikinci tür çalışma, yani Mantık kitaplarında ve özellikle de kıyas ve benzeri kanıtlar konusunda Kur'an'dan yararlanıp yararlanmama, ondan örnekler verip vermeme meselesidir. Her ne kadar Gazali gibi bazı istisnai örnekler varsa da, gerek yüzlerce yıllık medrese geleneği içinde gerekse yaklaşık yüz yıllık İlahiyat fakülteleri müfredatı içinde okutulan Mantık ders kitaplarında Mantık konuları işlenirken Kur'an'a yeterince atıfta bulunulmamakta, Kur'an'dan örneklere pek yer verilmemektedir (örn. bkz. el-Ebheri, 2017; el-Kazvini, 2018; Öner, 1986; Köz ve Çetin, 2016). Bu cümlelerin istisnalarından biri İbrahim Emiroğlu'nun *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık* (1999) adlı kitabının “Kur'an Mantığı” başlıklı Ek bölümüdür. Bu bölümde bir ayetten hareketle Klasik Mantıkta anlaşıldığı şekliyle iki öncül bir sonuç biçimindeki mantıksal kıyasa bir tane örnek verilmektedir. Meryem suresi 7, 8, 9. Ayetler verildikten sonra “Bu ayetten kıyas formunda şöyle bir delil çıkar” denilmektedir:

“Zor şeyin yapılması düşünülmez;

Allah için yapılamaz şey düşünülemez;

Allah için zor şey düşünülemez.” (Emiroğlu, 1999: 357; Emiroğlu, 2016: 137).

Bizim aşağıda yapmaya çalıştığımız şeyin önemli bir kısmı, ayetlerden çıkarılan bu tür öncüllü sonuçlu formel kıyas örneklerinin elden geldiğince titizlikle yapılmaya çalışılmış sayısını çoğaltmaktır. Kur'an ve Mantık arasındaki ilişkiye dair çok detaylı bilgiler içeren bazı çağdaş kitaplar dahi - İbn Teymiye gibi çok daha önceki alimler bir yana (bkz. Hasırcı, 2014) - ayetlerden hareketle öncüllü sonuçlu formel kurallara uygun kıyaslar oluşturulmasına itiraz edebilmektedir. Örneğin el-Elmai bu konuda şöyle demektedir: “Kur'an'da mantık diye bir şey vardır dememiz şayet mümkün ise, kuşkusuz ki bununla kasd ettiğimiz, akıl ve vicdan mantığıdır... Delil ve belge mantığıdır... Hitabet ve belagat mantığıdır... Yoksa bazı felsefecilerin zannettiği gibi, iki önerme ve bir neticeli kıyasa dayanan Aristo mantığı değildir” (el-

Elmai, 1984: 100). Bizim ise bu yazının ilerleyen bölümlerinde yapmaya çalıştığımız, yukarda da belirttiğimiz üzere, tam da budur; yani İlahiyat Fakültesi Mantık derslerinde okuttuğumuz Klasik/Aristo mantığındaki kıyas formlarına Kur'an'dan örnek verebilmektir. Zira biz bu konuda, bütün terminolojiyi de Kur'ani terimlerle değiştirecek şekilde değilse de, ayetlerden belli başlı kıyas ve kanıt biçimlerine örnekler verme konusunda Gazali gibi düşünüyor (Gazalinin Mantığı meşrulaştırması konusunda bkz. Özpilavcı: 2012); bunun meşru, mümkün ve makbul olduğu kanaatini taşıyoruz.

Kıyas ve benzeri kanıtlara Kur'an'dan örnek vermektan kaçınmanın nedeni belki Mantık ilminin konularının evrensel olduğunun düşünülmesi; dolayısıyla doğru düşünmenin kurallarının dine ve kültüre göre değişmiyor olduğu kanaati olabilir. Bu düşünce büyük ölçüde doğrudur da. Ancak, Mantığın temel düşünme ilkelerinin ve kanıtlama kurallarının kültürden bağımsız sayılması meselesi, bunların daha iyi anlaşılabilmesi ve daha yürekte benimsenebilmesi için verilebilecek örneklerin de kültürden bağımsız olmasını gerektirmemektedir. Medreselerde veya İlahiyat Fakültelerinde okutulan Mantık kitaplarındaki örneklerin en azından bir kısmının Kur'an'dan ve hadisten alınması, öğrencinin Mantığa ilgi duyması, onu sevmesi ve daha iyi öğrenip hayatında daha fazla kullanmasını sağlar gibi görünmektedir. Aşağıdaki çalışma, bu amaca yönelik kısa bir hazırlık olması niyetiyle (bir Ramazan ayında) Kur'an-ı Kerim'i salt Mantık ile ilişkisi açısından baştan sona okuyarak, onda bu açıdan göze çarptığı tespit edilenlerin sadece bir kısmının yazıya dökülmesiyle oluşturulmuştur.

Kur'an'da Kelime Olarak Mantık: Türkçede kullandığımız Mantık terimi, Kur'an'da, gerek Türkçedeki şekliyle mastar olarak gerekse aynı kökten gelen fiiller olarak bulunmaktadır. Mastar olarak geçtiği şu ayette o, konuşma veya dil anlamında kullanılmaktadır: “Süleyman Davud'a varis oldu ve dedi ki: Ey insanlar! Bize kuşdili [mantık-et-tayr] öğretildi ve bize her şeyden (nasip) verildi. Doğrusu bu apaçık bir lütuftur” (Neml/27: 16).

Mastar halindeki “mantık” kavramının kökü olan “n-t-k” fiilinin türevleri de Kur'an'da benzer şekilde “konuşmak” anlamındadır. Örneğin o, Enbiya suresinde şöyle geçer: “İbrahim getirilince, ‘Bunu ilahlarımıza sen mi yaptın?’ diye sordular. İbrahim: ‘Hayır’ dedi, ‘Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa [yentikûne] onlara sorun!’ ... Biraz sonra yine dönüş yaptılar. ‘Sen bunların konuşmadığını pekâlâ biliyorsun!’ dediler” (Enbiya/21: 62-65). Necm suresinde de Hz. Peygamber'le ilgili olarak yine aynı anlamda kullanılır: “O, keyif ve arzusuna göre konuşmaz” (Necm/53: 3).

Kur'an'da İstilahi İçerik Olarak Mantık: Günlük dildeki anlamı konuşma manasına gelen Mantık, bir ilim dalının adı olarak ise, öncelikle, konuşmanın da temelini oluşturan düşünme ile ilgilidir. Mantık, doğru, tutarlı ve kanıtlı düşünmenin kurallarını öğreten bir ilimdir. Mantığın amacı, öncelikle doğru düşüncelerden oluşan sağlam kanıtlarla (burhan) gerçek bilgiye veya hakikate erişmek ve sonra da bu hakikati öteki insanlara ispat yahut ikna edebilecek şekilde anlatmaktır (diyalektik ve retorik). Doğrulukla ilgili bu pozitif amacın, belki daha öncelikli olan negatif tarafı da, elbette insanı doğru gibi gözüken yanlış düşüncelerden (safsata) ve böylece kandırılmaktan/aldatılmaktan korumaktır. Özetle belirtmek istendiğinde, Mantığın istilahi tanımı, doğru, tutarlı ve kanıtlı düşünme kurallarını

öğreterek insanı hatadan koruyup hakikate yaklaştırma amacındaki bir bilim dalı olmasıdır.

Bu içeriği ve işlevi açısından bakıldığında, Mantık ilminin ıstılahi tanımında belirtilen konuları ve amaçları, Kur'an'ın fazlasıyla önemseyip ziyadesiyle vurguladığı hususlardır. Aşağıda göreceğimiz üzere bunlar, aklını iyi kullanmak, doğru ve tutarlı düşünmek, kanıtlı ve ikna edici konuşmak, düşünme hataları veya hileleri içeren safsata türlerine düşmemek veya tenezzül etmemek ve benzeri hassasiyetlerdir. Kur'an'da bu yönde pek çok uyarı ve teşvik vardır. Bunlardan bazısına aşağıda özetle değinilmektedir.

Aklını İyi Kullanmaya ve Düşünmeye Teşvik: Birinci olarak, Mantığın ana konusu olan doğru düşünme veya aklını iyi kullanma, Kur'an'da, farklı farklı kavramlarla, çok sayıda ayette, sık sık, ısrarla vurgulanmakta ve teşvik edilmektedir. Kur'an'da düşünmekle ilgili kavramlardan bazıları ve onlarla ilgili birkaç örnek ayet şunlardır:

Nazar: Düşünme ve aklını kullanmaya yönelik kavramlardan biri, bakmak, görmek, gözlemlemek ve gördükleri üzerine düşünmek olan “nazar” kavramıdır. Bu kavramın çağrıştırdığı düşünme, daha ziyade, gözlemsel, nedensel, deneysel, bilimsel türden düşünmeye benzer. Bu kavramın geçtiği ayetlerden birinde insanlar gözleme dayalı düşünceye şöyle davet edilir: “*Peki insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yaratıldığına bakmazlar mı [bakıp, gördükleri üzerine düşünmezler mi?]*” (Gâşiye/88: 17-20; krş. Tarık/86: 5, Abese/80: 24, Araf/7: 185).

Tefekkür: Düşünmek ve düşündükleri üzerine akıl yürüterek, fiziksel alemden metafiziksel aleme, yaratılmış dünyadan Yaraticısına doğru ilerlemek anlamında kullanılan kavramlardan bir diğeri “tefekkür” kavramıdır. Tefekkür, daha derinlikli, daha uzak erimli, daha geniş ufuklu, daha metafiziksel, daha teleolojik bir düşünme biçimi şeklindedir. Onun kullanıldığı ayetlerden biri şöyledir: “*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda aklıselim sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler: 'Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın, seni tenzih ve takdis ederiz. Bizi cehennem azabından koru!' derler*” (Al-i İmran/3: 190-191; krş. Ra'd/13: 3, Nahl/16: 11, 69, Csiye/45: 13).

Tedebbür: Düşünmek, düşünürken olayların sadece görünen yüzünü ve o anını değil, geçmişini ve arka planını da derinlemesine hesaba katmak, düşündüğünü anlamaya çalışmak, anladığına göre bir tedbir almak, gerekiyorsa önlemini almak gibi anlamlarda kullanılan düşünmeyle ilgili bir başka kavram “tedebbür” kavramıdır. Tedebbür, aynı zamanda eleştirel ve mantıksal düşünme biçimini de çağrıştırmaktadır. Bu kavramın geçtiği ayetlerden biri şudur: “*Hala Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı*” (Nisa/4: 82).

Tefakkuh: Düşünmek, düşündüğünü iyice kavramak, ayrıntılarıyla idrak etmek, derinlemesine anlamak gibi anlamlarda kullanılan bir başka kavram “tefakkuh” kavramıdır. Tefakkuh, doğabilimsel gözlemler üzerine düşünmekten ziyade, hayatın içinde karşılaşılan sosyal olayların ve girift meselelerin içyüzünü ve ayrıntılarını anlayıp çözümleyebilmek ve çözüm

üretebilmek gibi pratik sonuçlu düşünme anlamlarını çağrıştırmaktadır. Bu kavramın geçtiği ayetlerden birinde şöyle buyrulur: “... Gerçekten biz, anlamaya açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık” (En'am/6: 98).

Tezekkür: Düşünmek ve düşündüğünden dersler çıkarıp öğüt almak, ahlaki ve vicdani anlamda kararlar alıp gereğini yapmak anlamındaki bir başka düşünme kavramı “tezekkür”dür. Onun geçtiği örneklerden biri şudur: “Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor” (Nahl/16: 90; krş. En'am/6: 152, Nur/24: 27).

Taakkul: Bu bağlamdaki bir başka kavram da, düşünmek, aklını kullanmak, düşünceler arasında akıl yürütmek, kanıtlar oluşturmak, düşünce malzemeleri arasında akli bir çelişki veya tutarsızlık olup olmadığını fark edebilmek, düşünme yetisi ve akıl kabiliyetini mantıksal ilkeler ve kurallar çerçevesinde daha sistematik ve incelikli bir biçimde kullanmak anlamında kullanılan “taakkul” kavramıdır. Taakkul kavramının geçtiği şu ayet, örneğin, sözler ve davranışlar arasında mantıksal çelişki olmaması gerektiğine dikkat çekiyor ve bunu anlayacak eleştirel düşünme kapasitesinde olmayanları kınıyor: “Siz Kitab'ı (Tevrat'ı) okuyup durduğunuz halde, kendinizi unutup başkalarına iyiliği mi emrediyorsunuz? (Yaptığınızın çirkinliğini) anlamıyor musunuz?” (Bakara/2: 44, 77; Al-i İmran/3: 65, 118; Enam/6: 32; Araf/7: 169).

Aynı kavramın geçtiği şu ayet de, analogik bir tarzda iki tikelin benzerliğinden hareketle biri hakkında verilen hükmü öbürü hakkında da vermektedir: “İnkâr edenleri imana çağıran (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar” (Bakara/2: 171; Ankebut/29: 41-43).

Kur'an'da düşünme ve aklını iyi kullanma ile ilgili kavramlar ve ayetler elbette bunlarla sınırlı değildir ve çok daha fazladır. (Bunlara benzer anlam taşıyan *lubb*, *hilim*, *nuha*, *hicr*, *kalb* kavramlarının mantıksal yorumu için bkz. Emiroğlu, 1998: 76-77) Bununla birlikte, bu örnekler dahi Kur'an'da düşünmeye, tefekkür etmeye, aklını ve mantığını iyi kullanmaya ne kadar önem verildiğini göstermek için yeterlidir.

Delilli ve Kanıtlı Düşünmeye Teşvik: İkinci olarak, Mantığın tanımını yaparken, onun amaç olarak “doğru düşünme,” yöntem olarak da “delilli/kanıtlı düşünme” olduğu yukarıda belirtilmişti. Doğruya ya da hakikate ulaşmanın teminatlarının başında düşüncenin delilli olması, sağlam bir kanıt dayanması gelir. Mantığın merkezi konusu olan kanıt veya delil konusu da Kur'an'da vurgulu bir biçimde önemsenmekte ve delilli kararlar vermek ve her alanda delilli yaşamak şu gibi ayetlerde teşvik edilmektedir: “... Allah ile birlikte başka ilah mı var!? De ki, ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz kesin delilinizi getirin’ (Neml/27: 64). “... ölen açık bir delille ölsün, yaşayan da açık bir delille yaşasın...” (Enfal/8: 42).

Çelişkisizliğe ve Tutarlılığa Teşvik: Üçüncü olarak, Mantıkta, akıl ilkeleri denilen en temel ilkelerin en önemlilerinden biri, çelişmezlik ilkesidir. Önergeler arası ilişkiler konusunda incelenen hususların en önemlilerinden ikisi de, karşıtlık ve çelişki ilişkileridir. Birbirine karşıt ve birbiriyle çelişik önergelerin aynı anda, aynı koşullarda, ikisinin birden doğru olamayacağı,

dolayısıyla çelişik iddialarda bulunmanın akıl ve mantığa ters olduğu Mantık kitaplarında ısrarla ve ayrıntılı şekilde irdelenir.

Kur'an'da da, çelişkinin bir yanlışlık göstergesi olarak görüldüğü; buna karşın, gerek düşüncede, gerek sözde, gerekse davranışta tutarlılığın vurgulandığı görülmektedir. Çelişkisizlikle ilgili şu ayet özellikle dikkat çekmektedir: *“Hala Kur'an'ı düşünüp anlamaya çalışmıyorlar mı? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı”* (Nisa/4: 82). Tutarlılıkla ilgili örnek ayetlerden biri de şudur: *“Sizler kitabı okuduğunuz halde insanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”* (Bakara/2: 44).

İspat, İkna ve Fikir Mücadelesine Teşvik: Dördüncü olarak, Mantığın teorideki ilmi amacı, eşyanın hakikatine ulaştırıcı kanıtlı bilgiye ulaşmak iken, pratikteki amacı insanların doğru bilgi ve doğru inanç konusunda birbirlerini ikna etme becerilerine sahip olmalarıdır. Uygulamaya dönük bu amaçlara, Mantık literatüründe “Beş Sanat” denir.

Kur'an-ı Kerim'in hakka davet yöntemi olarak öğütlediği üç usul de, Mantıkta beş sanat denilen beş uygulama alanı ile yakından ilişkilidir. Kur'an'ın öğütlediği üç davet usulü şu ayette gözükmektedir: *“Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütü davet et, onlarla en güzel şekilde mücadele et. Çünkü Rabbin, işte O, yolundan sapanı daha iyi bilir, doğru gidenleri de en iyi bilen O'dur”* (Nahl/16: 125). Mantıkta beş sanat denilen beceriler, “burhan, cedel, hitabet, şiir ve safsata”dır. Ayette geçen “hikmet”, Mantıktaki burhan ile; ayetteki “güzel öğüt”, Mantıktaki hitabet ve şiir ile; ve ayetteki “en güzel şekilde mücadele,” Mantıktaki cedel ve safsata konuları ile yakından irtibatlıdır; zira fikir mücadelesinin, argümantatif kurallara ve tartışma adabına uygun olanı, cedel; uygun olmayanı ise safsatadır.

Ayrıca, Kur'an, sadece doğru düşünme, delilli konuşma ve adabına uygun şekilde tartışma yönünde teşvikle kalmaz, düşünmemeyi, aklı kullanmamayı, aldanma ve aldatmayı da şiddetle kınar.

Düşünmemeye, Aklını Kullanmamaya ve Taklitçiliğe Tenkit: Beşinci olarak, Kur'an, mantığın konusu olan düşünmeyi ve aklını iyi kullanmayı teşvik ettiği gibi, bunun tersi olan aklını kullanmama ve düşünmemeyi de şiddetle kınamakta ve yermektedir. Kur'an'da, düşünmeyen, araştırmayan, anlamayan, aklını ve mantığını kullanmayan insanlar ağır ifadelerle kınanırlar. Bu tarz ayetlere verilebilecek örneklerden birinde şöyle buyrulur: *“Şüphesiz, yeryüzünde yürüyen canlıların Allah katında en kötüsü, akıllarını kullanmayan sağırlar, dilsizlerdir”* (Enfal/8: 22). Aklını kullanmayanlar bir başka ayette de şöyle yerilir: *“... Allah, azabı akıllarını kullanmayanlara verir”* (Yunus/10: 100).

Kendi aklını kullanmamanın çeşitli sebeplerinden biri olan atalarının değerlerine körü körüne bağlılık ve onları olduğu gibi taklit de Kur'an'da kınanan özelliklerdendir. Bir ayette bu tavır şöyle kınanır: *“Onlara, ‘Allah'ın indirdiğine uyun!’ denildiği zaman ‘Yok’ dediler, ‘Atalarımızı neyin üzerinde bulduksa, ona uyarız.’ Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemezlerse de mi?”* (Bakara/2: 170).

Aldatmaya ve Aldanmaya Karşı Uyarı: Altıncı olarak Mantık, safsata veya mugalata denilen mantık yanlışları veya yanıltmacalarına geniş yer

vererek, insanların birbirlerini nasıl aldattıkları ve böylece bazıları aldatırken bazılarının nasıl aldandıklarını da uyarı konusu yapar. Beş sanatın sonuncusu olan safsata kısmının Mantık içinde ele alınmasının amacı, insanların mantıksal ve sağlam gibi gözükken sahte kanıtlarla aldatılmasının önüne geçmektir (Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Emiroğlu: 1993). Kur'an'da da insanların birbirlerini aldatmaları ve kandırmalarına karşı çıkılır ve aldanmama konusunda insanlar uyarılır. İnsanların kötü niyetle birbirlerini aldattıkları gibi, farkında olmadan kendi kendilerini dahi aldattıkları şu şekilde haber verilir: *“(Münafıklar) Akıllarınca Allah'ı ve iman edenleri aldatmaya kalkışıyorlar; halbuki onlar farkında olmadan yalnızca kendilerini aldatmış oluyorlar”* (Bakara/2: 9). Kendi kendini dahi aldatabilen insanlardan bazıları elbette başkalarını da aldatabilmektedir ve Kur'an bu konuda insanları uyarmaktadır: *“... Bunlar (insan ve cin şeytanları) birbirini aldatmak için süslü sözlerle vesvese verirler”* (En'am/6: 112). *“... Sakın bu dünya hayatı sizi aldatmasın, sakın o aldatici şeytan sizi, Allah hakkında da aldatmasın”* (Fatır/35: 5).

Bu beş-altı husus ve bunlara ilave edilebilecek benzer konular, Mantık ilminin konularının, yöntemlerinin ve amacının (doğru düşünceyi/hakikati ispat ve ikna), Kur'an açısından fazlasıyla önemsenen ve ziyadesiyle öğütlenen hususlar olduğunu göstermektedir. Mantığın konusu, yöntemi ve amacıyla ilgili bu genel teşviklerin ve uyarıların yanında, Kur'an'da, Mantığın daha özel düşünme ve kanıtlama örneklerini görmek de mümkündür. Bunların başında kıyas gibi çeşitli kanıtlama ve ikna türleri gelmektedir. Bunlara da aşağıdaki türden örnekler gösterilebilir.

Yüklemli Kıyas Örnekleri: Mantığın en önemli ve en merkezi konusu, tümdengelimsel/dedüktif akıl yürütmeye dayalı bir kanıtlama türü olan kıyastır. Kıyas, ayrıntılı tasnifler bir yana bırakılırsa genel olarak, yüklemli ve şartlı diye ikiye ayrılır. Kıyasın en sağlam, en kusursuz biçimine de burhan denir. Burhan, hem öncüllerinin her ikisi de kesinlikle doğru olan, hem de öncüller ile sonuç arasındaki ilişkiler mantıksal geçerlilik kurallarına tam olarak uygun düşen kıyaslara verilen addır. Özel olarak burhanda ya da daha genel olarak kıyasta, iki temel şart aranır: doğruluk ve geçerlilik. Doğruluk, öncüllerdeki iddianın, ilgili olduğu gerçekliğe uygun düşmesidir. Geçerlilik ise, Mantıkçılar tarafından belirlenmiş olan sekiz temel kural ve kıyasın şekline göre birkaç ilave kurala uygun olmak demektir. Hem geçerlilik hem de doğruluk şartlarını karşılayan kusursuz kıyaslara sağlam kıyas/kanıt da denir.

Geçerliliğe ait bu kurallar, çok kısaca belirtildiğinde, (1) her kıyasta, büyük, küçük ve orta terim olmak üzere üç terimin olması, (2) orta terimin sonuçta bulunmaması, (3) orta terimin öncüllerin en az birinde tümel olması, (4) sonuçtaki terimlerin kaplamının öncüllerdeki kaplamalarını geçmemesi, (5) sonuç önermesinin öncüllerin zayıf (olumsuz veya tikel) olanına bağlı olması, (6) iki olumsuz öncülden sonuç çıkmayacağı, (7) iki tikelden sonuç çıkmayacağı ve (8) olumlu öncüllerden olumsuz sonuç çıkmayacağıdır. Kıyasın dört şekli vardır ve bunlar arasında en önemli görülen ve en yaygın kullanılanı birinci şekildir. Orta terimin büyük öncülde konu, küçük öncülde yüklem olduğu birinci şekilden kıyasın, yukarıdaki sekiz kurala ilaveten iki kuralı daha vardır: (1) Büyük öncül tümel olmalı ve (2) küçük öncül olumlu olmalıdır. Birinci şekilden bir kıyasın, ikisi olumlu ikisi olumsuz sonuçları

ispatlamaya yarayan dört farklı modu/kalıbı (AAA, AII, EAE, EIO) vardır (Yaran, 2018: 84-85).

Kur'an'da, kıyas tarzında kanıtların olduğu söylenebilir; ama bunlar, basitçe görülebilecek tarzda, iki öncül bir sonucun art arda ve üçü bir arada söylenmiş olduğu şekillerde değildir. Bunlar Mantık tabiriyle söylemek gerekirse entimem şeklindedir; yani bazı öncülleri veya sonucu – düşünen insan aklı onu zaten çıkarsayabileceği için –eksik veya örtük bırakılmış, açıkça söylenmemiş haldedir. Burada, kıyasın her şekli ve her moduna örnek vermeye çalışmaktan ziyade, şimdilik sadece bütün kıyas türlerinin en sağlam ve en gözde biçimi sayılan birinci şeklin dört moduna örnek vermekle yetinilecektir. Bu örneklerle geçmeden önce şu iki hususu belirtmekte yarar vardır. Birincisi, dini, edebi, felsefi vb. metinlerde geçen serbest ifadeleri mantıksal forma dönüştürürken, belli bazı kısaltmalar veya eklemeler yapmak kaçınılmazdır (ayrıntılı bilgi için bkz. *Bowell, Kemp, 2018: 151 vd.*). İkincisi, ayetler sadece belirli kıyas türlerine örnek olmaları için (Kur'an'ın bütünü dikkate almaksızın) tek başlarına ele alındıklarından, buradaki sonuçlardan itikadi bir hüküm çıkarma yoluna gidilmemelidir.

Birinci şeklin birinci modundan (AAA, yani tümel olumlu, tümel olumlu, tümel olumlu önermelerden oluşan) bir kıyas türünün formülü şöyledir:

(A) Bütün A'lar B'dir.

(A) C (veya, Bütün C'ler) A'dır.

(A) O Halde, C (veya, Bütün C'ler) B'dir.

Bu kıyas Kur'an ayetleri içinde verilebilecek örneklerden biri şudur: *“Muhammed, ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisingeriye (eski dininize) mi döneceksiniz. ...”* (Ali İmran/3: 144). Bu ayetteki düşüncenin mantıksal formu, birinci şeklin birinci modundan bir kıyas türüne uygundur:

(A) Bütün peygamberler, ölümlüdür (gelip geçmiştir).

(A) Muhammed de, bir peygamberdir.

(A) O halde, Muhammed de ölümlüdür.

Birinci şeklin ikinci modundan (AII, yani tümel olumlu, tikel olumlu, tikel olumlu önermelerden oluşan) bir kıyas türünün formülü şöyledir:

(A) Bütün A'lar B'dir.

(I) Bazı C'ler A'dır.

(I) O halde, bazı C'ler B'dir.

Bu kıyas türünün Kur'an'da görülebildiği örnek ayetlerden biri şudur: *“Onların (Kitap ehlinin) hepsi bir değildir. Kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyan bir topluluk da vardır. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar. İyiliği emrederler. Kötülükten men ederler, hayır işlerinde birbirleriyle yarışır. İşte onlar salihlerdendir”* (Ali İmran/3: 113-114). Bu ayetteki ifadelerin, birinci şeklin ikinci modundan şöyle bir kıyas formuna tekabül ettiği söylenebilir:

(A) Gece saatlerinde ayakta duran, secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okuyan, Allah'a ve ahiret gününe inanan, iyiliği emredip kötülükten men eden, hayır işlerinde birbiriyle yarışan herkes, salihlerdendir.

(I) Kitap ehlinden bazıları da, bu sayılan özelliklere sahiptir.

(I) O halde, Kitap ehlinden bazıları da salihlerdendir.

Birinci şeklin üçüncü modundan (EAE, yani tümel olumsuz, tümel olumlu, tümel olumsuz önermelerden oluşan) bir kıyas türünün formülü şöyledir:

(E) Hiçbir A, B değildir.

(A) C (veya, Bütün C'ler), A'dır.

(E) O halde, hiçbir C, B değildir.

Bu kıyas türüne de Kur'an'da farklı ayetleri örnek olarak göstermek mümkündür. Örneğin, Bakara suresi 28. ayette, Allah'ın varlığını inkâr etmenin yanlışlığına dair şu soru sorulmaktadır: “*Cansız nesnelere iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na döndürüleceksiniz.*” Buradaki soru açıldığında, şöyle bir kıyasa ulaşılmaktadır:

(E) Cansız nesneye hayat veren hiçbir varlığın, var olduğu inkar edilemez.

(A) Allah, siz (insanlar) cansız iken size hayat veren varlıktır.

(E) O halde, Allah'ın var olduğu inkâr edilemez.

En'am suresi 100 ve 101. ayetlerde de, müşriklerin Allah'a çocuk isnat ettikleri belirtilip, bunun yanlışlığı, mantıksal bir biçimde şu şekilde gösterilmektedir: “... *Bilgisizce O'na oğullar ve kızlar yakıştırdılar. Allah, onların ileri sürdüğü vasıflardan uzak ve yücedir. O, göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve her şeyi hakkıyla bilen O'dur.*” Bu ayetteki “*Eşi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir?*” sorusu, şu tür bir kıyas şeklinde düşünmeyi çağrıştırmaktadır:

(E) Eşi olmayan hiçbir kimsenin, çocuğu olmaz.

(A) Allah, eşi olmayan bir varlıktır.

(E) O halde, Allah'ın çocuğu olmaz (yoktur, olduğunu düşünmek yanlıştır.).

Aynı kıyas türüne Kur'an'da görülen bir başka örnek, A'raf suresi 148. ayette, Hz. Musa'nın kavminin onun yokluğunda buzağıya tanrı diye tapmalarındaki mantıksızlığı göstermekte kullanılır. Bu da esas itibarıyla insanı düşünmeye sevk eden soru şeklindedir ve soru üzerine düşünülürken kıyasın unsurları ortaya çıkmaktadır. Ayetin mealinin aslı şöyledir: “*(Tur'a giden) Musa'nın arkasından kavmi, ziyet takımlarından, böğürebilen bir buzağı heykelini (tanrı) edindiler. Görmediler mi ki o, onlarla ne konuşuyor ne de onlara yol gösteriyor! Onu (tanrı olarak) benimsediler ve zulümde karar kıldılar.*” Bu ayetteki “*Görmediler mi ki o, onlarla ne konuşuyor ne de onlara yol gösteriyor!*” sorusu, akıllı ve mantıklı insanların şöyle bir kıyas şeklinde düşünceleri gerektiğini ve böyle düşünceleri halinde yaptıklarının ne kadar mantıksızca olduğunu anlayacaklarını varsayıyor. Bu sorunun çağrıştırdığı kıyas şudur:

(E) İnsanlarla konuşmayan ve onlara yol göstermeyen hiçbir varlık, Tanrı olamaz.

(A) Bu buzağı heykeli, insanlarla konuşmayan ve onlara yol göstermeyen bir varlıktır.

(E) Öyleyse, bu buzağı heykeli, Tanrı olamaz (değildir).

Soru şeklinde olan, ancak düşünüldüğünde bu türden bir kıyasa dönüşen bir başka örnek ayet şudur: “Onlar, kendileri de yaratılmış olup hiçbir şeyi yaratamayan varlıkları Allah’a ortak mı koşuyorlar?” (Araf/7: 191). Bu soru ve cevabı, şu şekilde bir kıyası çağrıştırmaktadır:

(E) Kendileri de yaratılmış olup hiçbir şey yaratamayan hiçbir varlık, Allah’a ortak koşulamaz.

(A) Müşriklerin Allah’a ortak koştuğu putların hepsi de, hiçbir şey yaratamayan varlıklardır.

(E) O halde, onların Allah’a ortak koştuğu putların hiçbiri, Allah’a ortak koşulamaz.

Birinci şeklin dördüncü modundan (EIO, yani tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz önermelerden oluşan) bir kıyas türünün formülü şöyledir:

(E) Hiçbir A, B değildir.

(I) Bazı C’ler, A’dır.

(O) O halde, bazı C’ler B değildir.

Bu kıyas türüne örnek görülebilecek ayetlerden biri şudur: “Şüphesiz, iman edenler; Yahudilerden, Hıristiyanlardan ve Sabiilerden de Allah’a ve ahiret gününe inanıp Salih amel işleyenler için Rableri katında mükafatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler” (Bakara/2: 62). Bu ayetin birinci şeklin dördüncü moduna örnek olacak biçimi aşağıdaki gibidir:

(E) Allah’a ve ahiret gününe inanıp Salih amel işleyenler için ... bir korku yoktur.

(I) Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiilerden bazıları da Allah’a ve ahiret gününe inanıp Salih amel işlemektedir.

(O) O halde, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabiilerden bazılarına da bir korku yoktur.

Şartlı Kıyas Örnekleri: Kıyas türlerinden biri de şartlı kıyaslardır. Şartlı kıyasların da kendi içlerinde çeşitli alt türleri vardır. Bunlardan, bitişik şartlı kıyasların iki geçerli türü vardır: Önbileşeni onaylama (modus ponens) ve artbileşeni onaylamama (modus tollens). Önbileşeni onaylamanın mantıksal formülü şudur: *A ise B’dir. A’dır. Öyleyse, B’dir.* Bununla ilgili verilebilecek örnek ayetlerden biri şudur: “Kim Allah’a ve peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah’ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıdıklar, şehitler ve salih kişilerle beraberdirler...” (Nisa/4: 69). Bu ayetin kısa kıyas formu örneği şöyle olabilir:

Allah'a ve peygambere itaat eden herkes, cennette salih kimselerle beraber olacaktır.

Müminler Allah'a ve peygambere itaat etmektedir.

Öyleyse, müminler cennette salih kimselerle beraber olacaktır.

Şartlı kıyasın Artbileşeni Onaylamama (*modus tollens*) türünün mantıksal formülü ise şudur: *A ise, B'dir. B değildir. Öyleyse, A da değildir.* Artbileşeni onaylamamaya Kur'an'dan verilebilecek çok sayıda örnek vardır. Ancak unutulmaması gerekir ki, yukarıda incelediğimiz yüklemli kıyas örneklerinde olduğu gibi, burada da öncüller ve sonucun tamamı söylenmemiş, bazen sonuç, bazen hem küçük öncül hem sonuç, düşünen insanın araştırınca göreceği gerçeklere ve mantıksal bir tarzda akıl yürütünce ulaşacağı aşikar hakikatlere bırakılmıştır. Başka bir deyişle bu ayetlerde, düşünmenin asıl mekanizması tetiklenmiş, hedefe varması yahut nihai sonucun ortaya çıkarılması ise azıcık düşünme yetisine sahip olan insanın kendi merakı ve mantıksal çabasına havale edilmiştir.

Bu tür ayetler arasında, hem büyük öncülün hem de küçük öncülün söylendiği örneklerden biri, Bakara suresi 23 ve 24. ayetlerdir: “Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sure de siz getirin, Allahtan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz. Bunu yapamazsanız – ki asla yapamayacaksınız – yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkarcılar için hazırlanmıştır.” Bu iki ayetteki bitişik şartlı kıyas şöyle bir yapı oluşturmaktadır:

“Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz, onun benzeri bir sure de siz getirin”

“Bunu yapamazsanız – ki asla yapamayacaksınız.”

O halde, o kitaptan dolayı bir şüphe içinde olmamalısınız.

Bu tür kıyasların sadece büyük öncülünün söylenip, küçük öncül ve sonucun insan akli ve mantığına bırakıldığı ayetlere bir örnek şudur:

“... Eğer o (Kur'an) Allah'tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, mutlaka onda birçok çelişki bulurlardı.” (Nisa/4: 82).

Kur'an'da çelişki bulamazlar.

O halde, Kur'an, Allah'tan başkası tarafından indirilmiş değildir/olamaz.

Ayetlerde bu türden kıyasa verilebilecek bir başka örnek şudur:

“Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, kesinlikle yerin ve göğün düzeni bozulurdu. ...” (Enbiya/21: 22).

Yerin ve göğün düzeni bozuk değildir.

Öyleyse, yerde ve gökte Allah'tan başka bir tanrı yoktur.

İndüktif/Tümevarımsal Kanıtlama Örnekleri: Tümevarım, tekil veya tikel örneklerin yeterli sayıda gözlenmesi sonucuna dayalı olarak tümel bir sonuca varılan akıl yürütme ve kanıtlama biçimleridir. Tümevarımsal kanıtlarda, gözleme veya deneyime dayalı sınırlı sayıda örnekten hareketle elde edilen bilginin, tümevarımsal sıçrayış denilen genelleştirici yöntemle o türden

varlıkların tamamı için geçerli olduğu hükmüne varılır. Tümevarım, sonucunu zorunlu olarak doğru değil, zayıf veya kuvvetli derecede muhtemel yapar. Bu yüzden onun geçerli veya geçersizinden ziyade, kuvvetli veya zayıfından, inandırıcı olan veya olmayanından bahsedilir.

Kur'an'da münafıkların özelliklerinden bahseden şu ayet, yeterli sayıda gözleme dayalı olarak tümevarımsal olarak da doğrulanabilecek bir örnek olarak düşünülebilir. Çeşitli münafık tiplerin farklı özellikleri yeterince gözlemlendikten sonra tümel bir sonuca varılabilir: "Münafıklar, ... namaza kalktıklarında üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler" (Nisa/4: 142).

Kondüktif/Tekevarımsal Kanıtlama Örnekleri: Son zamanlarda Mantık kitaplarında tümevarıma benzeyen ama bazı yönleriyle ondan ayrı sayılabilen başka kanıtlama türlerinden de bahsedilmektedir. Bunlardan biri kondüktif biri de abdüktif kanıtlama biçimidir. Kondüktif, tekevarımsal yahut birikimsel denebilecek kanıtlama türü, hepsi topluca dikkate alındığında belli bir sonucun lehine destek sağlayan gerekçelerden oluşan bir kanıtlamadır. Bir araya getirilen deliller yahut gerekçelerin sonucunda her zaman için geçerli olacak tümel sonuçlara değil, tekil (veya bazen tikel) sonuçlara ulaşılır. Bu tür akıl yürütme ve kanıtlamaya Kur'an'dan verilebilecek örnek, Bakara suresinde anlatılan sığırın bulunması kıssası olabilir.

"Hani Musa kavmine, 'Allah, size bir sığır kesmenizi emrediyor' demişti. ... 'Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın' dediler. Musa şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki: O, ne yaşlı, ne körpe, ikisi arası bir sığırdır. ... Onlar, 'Bizim için Rabbine dua et de, rengi neymiş? Açıklasın' dediler. Musa şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki; o, sapsarı; rengi, bakanların içini açan bir sığırdır'. 'Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın. Çünkü sığırlar, bizce, birbirlerine benzemektedir. Ama Allah dilerse elbet buluruz' dediler. Musa şöyle dedi: 'Rabbim diyor ki; o, çift sürmek, ekin sulamak için boyunduruğa vurulmamış, kusursuz, hiç alacası olmayan bir sığırdır.' Onlar, 'İşte, şimdi tam doğrusunu bildirdin' dediler. Nihayet o sığırı kestiler" (Bakara/2: 67-71).

Burada görülen kondüktif/birikimsel/tekevarımsal kanıtlama, kısmen kısaltıldığında şöyle bir şeydir:

- 1) Belli özelliklere sahip bir sığır aranmaktadır.
- 2) Bu sığır, a. Ne yaşlı ne körpe olacak, b. Rengi sapsarı olacak, c. Boyunduruğa vurulmamış olacak, d. Kusursuz olacaktır.
- 3) İşte şu sığırdaki bu özelliklerin tamamı bulunmaktadır.
- 4) O halde, aranan sığır odur.

Abdüktif/Enevarımsal Kanıtlama Örnekleri: Abdüktif kanıtlar, bazı karşılaştırmalar yaparak "en iyi açıklamaya yönelik çıkarsamalar"dır. Bu kanıtlar, bazı olguları dikkate alır, onun belli bir hipotezi gerektirdiğini öne sürer ve hipotezin doğru olduğu sonucuna ulaşır. Bu akıl yürütme türü, kesin ispatlara dayalı inançlar oluşturma imkanının olmadığı durumlarda her şeye rağmen "yararlı doğru inançlar edinme şansını artıran" bir stratejidir. Dünya yeteri kadar karmaşık bir yerse, onun büyük bir kısmına dair inançlar edinmek istiyorsak, salt deneyciliğin kaynaklarının ötesine geçmemiz ve

alternatifler arasındaki en iyi açıklamayı kabul etmemiz tümüyle açıklamasız kalmaktan daha doğru ve daha yararlı olacaktır (Yaran, 2018: 118).

Kur'an'da abdükatif akıl yürütme ve kanıtlamayı çağrıştıran ayetler de vardır. Bunlara verilebilecek örneklerden biri şudur: “*Tanrı diye tapıklarınız içinde hakka götüren biri var mı?’ diye sor. Deki: ‘Hakka götüren yalnız Allah’tır.’ Öyleyse hakka götüren mi izlenmeye daha layıktır, yoksa rehberlik edilmedikçe bir başına yolunu bulmaktan bile aciz olan mı? Size ne oluyor, nasıl yargıda bulunuyorsunuz böyle?’* (Yunus/10: 35). Buradaki mantık, ayrık şartlı kıyasa da benzer şekilde (*Ya A ya B’dir. B değildir. Öyleyse A’dır*) şöyle ortaya koyulabilir:

Tanrı diye tapıp izlemeye layık olan, ya (a) Hakka götüren Allah’tır, ya da (b) bazılarınca tanrı diye tapılmakla birlikte rehberlik edilmedikçe yolunu bulmaktan aciz olandır.

Rehberlik edilmedikçe yolunu bulmaktan aciz olan değildir.

O halde, Hakka götüren Allah’tır.

Benzer tarzda düşünmeye çağıran bir başka örnek şudur: “*Ey zindan arkadaşlarım! Çeşitli tanrılara mı, yoksa gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah’a mı (inanıp bağlanmak) daha iyi?’* (Yusuf/12: 39).

Analojik/Benzeşimsel Kanıtlama Örnekleri: Analoji yahut benzeşimli kanıtlarda, tek bir özel durum veya örnekten, başka bir özel örneğe, iki örneğin bilinen birçok açıdan birbirine benzerlik göstermesinden hareketle akıl yürütülerek, birinde bulunduğu bilinen bir özelliğin ikinci örnek durumda da bulunması gerektiği sonucuna ulaşılır. Şu ayet analojik düşünmeye yakın bir örnek sayılabilir: “*Rüzgârları gönderip bulutları harekete geçiren Allah’tır. Böylece onu ölü bir bölgeye sevk eder, ölümünden sonra yeryüzüne onunla hayat veririz. İşte öldükten sonra dirilme de böyle olacaktır.*” (Fatır/35: 9). Analojik kanıt formuna konulduğunda burada şuna benzer bir akıl yürütme ifade edilmekte gibidir:

Ölü (kuraklık veya kış sonrası kuru) bir arazideki bitkilerin yağmur sularıyla diriltilmesi (yeşertilmesi) ile ölmüş insanların kıyamet günü diriltilmesi, birbirine benzer şeylerdir.

Allah, ölü/kurak arazide bitkileri yeniden diriltmekte/yeşertmektedir.

O halde, Allah, kıyamet gününde ölmüş insanları da benzer şekilde diriltecektir.

Safsatayı Tenkit ve Safsata Örnekleri: Safsatalar veya mantık yanlışları (yanıltmacaları, *fallacy*), basit bir ifadeyle, iyi bir akıl yürütme ve normal bir kanıt gibi gözükmesine rağmen aslında zayıf, hatalı yahut hileli olan kanıt biçimleridir. Bazen, herhangi bir kasıt ve kötü niyet olmaksızın safsataya düşülür; çoğu zaman da, aldatmak ve kandırmak amaçlı bir taktik ve hile olarak safsataya başvuranlar olur. Safsatanın, Mantık kitaplarında yer verilen çeşitli tasnifleri ve onlarca türü vardır. Mantık kitaplarında safsataya yer verilmesi, kullanılması için değil, hataya düşülmemesi ve kötü niyetli kişilerin aldatıcı ve hileli yollarının farkında olunması içindir. Yoksa safsatanın, Mantık kurallarına uymadığı gibi tartışma adabına ve iletişim etiğine de uygun olmadığı aşikârdır.

Ahlaklı, erdemli bir kişi, iyiye yönelik ikna çabalarında dahi, safsataya tenezzül ve teşebbüs etmez, etmemelidir. Şu ayet, genel olarak, safsataya karşı çıkan bir ayet olarak görülebilir: “Bilerek *hakkı batıl ile karıştırmayın, hakkı gizlemeyin*” (Bakara/2: 42). Buradaki “hakkı batıla karıştırma” hatası veya hilesi, ‘prosedür yanlışları’ denilen, zihinsel muhakeme işlemleri aşamasında görülen çeşitli safsata türleri (örn. ‘delillere önyargılı yaklaşım’ safsatası) ile ‘ifade yanlışları’ denilen, konuşma ve diyalog esnasında karşılaşılan çeşitli safsata türleri ile de (örn. rasyonel tartışma esnasında ‘duyguya başvurma’, duygu sömürsü yapma safsatası ile) ilişkili görülebilir. “Hakkı gizleme” tutumu ise, tartışma esnasında karşılaşılabilen reaksiyon yanlışlarında (örneğin, ‘konu dışılık yanlışları’ denilen, konuşulmak istenmeyen konudan uzaklaşma, konuyu saptırma yanlışlarında) görülebilir.

Dille ilgili ifade yanlışları veya safsatalarından birinin (‘eş-sesli lafız yanlışları’nın bir benzerinin) örneği, Yahudilerin yaptığı şu tutum olabilir:

“Hani, ‘Şu memlekete girin. Orada dilediğiniz gibi, bol bol yiyin. Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve ‘*hitta!*’ (Ya Rabbi, bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım. İyilik edenlere ise daha da fazlasını vereceğiz’ demiştik. Derken onların içindeki zalimler, sözü kendilerine söylenenden başka şekle soktular [*‘hitta’* yerine, buğday manasına gelen *‘hunta’* diyerek]...” (Bakara/2: 58-59).

Firavun’un Hz. Musa ile tartışırken başvurduğu sözde karşı cevap da, reaksiyon yanlışları arasında sayılan ve ‘korkuluk adam yanlışları’ denilen safsatanın örneği gibidir. Korkuluk adam veya bostan korkuluğu (Straw man) safsatası, muhatabın görüşünün, reddedilmesi veya bertaraf edilmesi daha kolay olacak şekilde kötü yansıtılması, abartılı bir basitleştirmeyle sunulması, tahrif edilerek belirtilmesidir. Gerçek bir adama nispetle kargaları ürkütmek için bahçelere yapılmış içi saman dolu, ceket giydirilmiş ve şapka takılmış bostan korkuluğu ne kadar gerçek insandan uzaksa ve bir tür hile ise, muhatabının güçlü kanıtını önce zayıf gösterip sonra o zayıf halini çürütmek de informel bir safsata, kanıtlama yanlışları veya hilesi sayılır. Bu hilede muhatabın savunduğu görüş, gerçek gücü ve delilleriyle değerlendirilmeden eleştirilip gözden düşürülmeye çalışılır.

Şu ayette, Firavunun ilk savunmasında bu safsatanın bir türüne başvurduğu söylenebilir:

“Allah’ın kendisine verdiği iktidara dayanarak rabbi hakkında İbrahim ile *tartışmaya* giren kimseyi görmedin mi? İbrahim, ‘Rabbim *hayat veren ve öldüren*dir’ deyince o, ‘*Hayat veren ve öldüren* benim’ dedi. İbrahim, ‘Allah güneşi doğudan getirmektedir, haydi sen de onu batıdan getir’ dedi. Bunun üzerine inkarcı, ne diyeceğini bilemedi...” (Bakara/2: 258).

Burada Firavun’un, gerçek hayat verme ve öldürmeyi, bir idam mahkumunu affetmeye ve bir masumu öldürmeye gücünün yetmesi ile aynıymış gibi basite indirgeyerek karşılamaya çalışması, korkuluk adam safsatasına başvurma yanlışlarıdır. Burada, ayrıca, Firavun’un ‘eşsesli lafız’ safsatasına başvurduğu da söylenebilir.

Sonuç

Görüldüğü üzere, Kur’an’da “Mantık” kelimesi, literal olarak Türkçedeki kullanımının aynısıyla geçtiği gibi, ıstılahi olarak, içeriği ve işlevi bakımından da teşvik edilmekte ve sık sık uygulamalı örnekleri sunulmaktadır. Kur’an,

genel olarak, doğru düşünmeyi, aklını iyi kullanmayı, sağlam delillere dayalı olarak bilgi ve inanç oluşturmayı, etkili konuşmayı ve öteki insanları ikna etmek için en güzel ve adabına uygun bir şekilde onlarla tartışmayı teşvik etmektedir.

Kur'an'da, akıl ve Mantıkla ilgili bu genel teşvikler yanında daha özel Mantık kuralları ve tekniklerine de sıklıkla rastlanmaktadır. Bu anlamda, Kur'an'da dedüktif/tümdengelimsel kanıtın yüklemli ve şartlı kıyas türlerinin çeşitli örnekleri görülebilmekte, bunlar yanında indüktif/tümevarımsal, kondüktif/tekevarımsal, abdüktif/enevarımsal ve analojik/benzeşimsel deliller gibi farklı kanıtlama çeşitlerinin örneklerine de rastlanmaktadır. Kur'an ayrıca, bu olumlu değerlerin eksikliklerine ve karşıtlarına karşı da inananları uyarmakta, aklını ve mantığını kullanmayanları şiddetle eleştirmekte, safsata gibi hatalı ve hileli düşünme ve tartışma yollarına başvuranları kınamaktadır.

Gerek dünya gerek ahiret konularında aldanmak ve aldatılmak istemeyenler için Kur'an örneğinde oluşturulmuş mantıksal düşünme ve tartışma biçimlerinin öğrenilmesi ve gerek ilmi çalışmalarda gerekse günlük hayatta kullanılmasının ziyadesiyle yararlı olacağı izahtan varestedir. Bilhassa İlahiyat fakültelerinin Mantık dersi konularında Kur'an'dan ve hadislerden bolca örneklere yer verilerek işlenmesinin, öğrencinin Mantığı sevmesine ve ondan daha istekli ve isabetli bir biçimde yararlanmasına katkı sağlayacağı üzerinde düşünülmelidir. Bu çalışma, sınırlı bir sürede yapılan bulguların sadece bir kısmına yer verilen özet bir çalışmadır. Bu tür çalışmaların sürdürülmesinde ve geliştirilmesinde gerek İlahiyat öğrencileri gerekse Kur'an'ı örnek almak isteyen herkes için büyük yarar olduğu açıktır.

Kaynaklar

- Kur'an-ı Kerim Meali*, (2009), Hazırlayanlar: Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları).
- ATAY, Hüseyin, (1993), "Dinde Mantıklılık," *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIV.
- BOWELL, Tracy, Gary Kemp, (2018), *Eleştirel Düşünme Kılavuzu*, çev. Bilge Tanrıseven, (Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları).
- ÇAPAK, İbrahim, (2006), "Gazali'ye Göre Kıyasın Kur'an'a Uygulanması," *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 1, sayı 2.
- ÇAPAK, İbrahim, (2011), *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, (Ankara: Elis Yayınları)
- el-Ebheri, Esirüddin, (2017), *Mantık: İsağoci Tercümesi*, çev. Murat Nergis, (İstanbul: Ravza Yayınları).
- EMİROĞLU, İbrahim, (1999), *Ana Konularıyla Klasik Mantık*, (Bursa: Kitabevi & Asa).
- EMİROĞLU, İbrahim, (2016), *Mantık Yazıları*, (Ankara: Elis Yayınları).
- EMİROĞLU, İbrahim, (1993), *Mantık Yanlışları*, (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları).
- EMİROĞLU, İbrahim, (1998), "Kur'an'da Akıl ve İnsan", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı XI.

- el-Gazali, Ebu Hamis, (2016), *El-Kıstasü'l-Müstakim: Dosdoğru Ölçü*, çev. İbrahim Çapak, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları).
- HASIRCI, Nazım, (2014), "Gazali'nin Mantık Anlayışına İbn Teymiyye Eleştirisi," *SBArD*, yıl XII, sayı 24.
- İbn Hazm, (2018), *Et-Takrib li-Haddi'l-Mantık: Mantık ve Dini İlimler*, çev. İbrahim Çapak, Yusuf Arıkaner, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları).
- el-Kazvini, Necmüddin el-Katibi, (2018), *Şemsiyye Risalesi: Er-Risaletü's-Şemsiyye*, çev. Cihan Özaykan, (İstanbul: Divan Kitap).
- KÖZ, İsmail, Ali Çetin (ed.), (2016), *Mantık El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları).
- ÖNER, Necati, (1986), *Klasik Mantık*, (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları).
- ÖZPİLAVCI, Ferruh, (2012), "Gazali'nin Mantık İlmini Meşrulaştırmasının Mantık Tarihi Açısından Değerlendirilmesi," *İslami İlimler Dergisi*, yıl 7, cilt 7, sayı 1.
- YARAN, Cafer Sadık, (2018), *İnformel Mantık*, (İstanbul: Rağbet Yayınları).